

זאב ח' ארליך

בתי הכנסת של עזה התלמודית

מבוא

- א. ממצאים לחוף עזה
- ב. ממצאים מתל עזה וסביבתו
- ג. ממצאים בין עזה ליפו
- ד. דיון בממצאים
- ה. סיכום

מבוא

מן המפורסמות הוא, כי לחוף ימה של עזה התגלו שרידיו של בית-כנסת מתקופת התלמוד. רצפת הפסיפס העשירה, ובה דמותו של דוד המנגן בנבל,

משרידי בית הכנסת של "עזה-ים". מבט כללי על רצפת הפסיפס
(צילום: ז. ארליך)

בתי הכנסת של עזה התלמודית

ציון שמו בעברית (דויד), וכן הכתובת ביוונית המציינת את שנת 569 למניין העיר עזה, היא שנת 508 למניין הכללי, אינם מותירים כל ספק באשר לזהותו ותיארוכו של המבנה.

אולם, גילויים של ממצאים נוספים ברחבי העיר עזה ובסביבותיה, או עדויות על ממצאים כאלו, מעלה אפשרות לקיומו של בית כנסת נוסף בעזה, מתקופת התלמוד.

כיום מקובל במחקר, כי בעזה היו בתקופת התלמוד לפחות שני בתי-כנסת יהודיים: האחד בעיר עזה עצמה, כיום התל הנמצא במזרחה של העיר, מדרום למסגד הגדול וממערב לשכונת סג'עיה, והשני על חוף הים, מדרום ל"ככר-הדייגים" בדרך לשי'ח עג'לין. (יש מקום לדיון נפרד האם בתקופה זו היה גם בית-כנסת [במבנה נפרד ולא בבית מגורים] לקהילה השומרנית שהיתה אז בעזה).

להלן ננסה לרכז את הידוע אודות הממצאים שנתגלו, או שדווח עליהם בע"פ או בספרות. ננסה למקם כל ממצא במקומו ברחבי העיר ולהעלות מתוך כך תמונה ברורה יותר – איזה פריט שייך לאיזה בית-כנסת. כבר כאן נדגיש שלהלן נעסוק אך ורק בממצאים שזמנם תקופת התלמוד (ובלשון המקצועית – התקופה הביזנטית), ולא נדון כלל בשרידי בית-כנסת (או בתי הכנסת) של קהלת עזה בימי הביניים. על דלתותיו של אחד מבתי-כנסת הללו ידוע כי היו עשויות מעץ שקמה והועברו לבית הכנסת אברהם אבינו בחברון. הן נעלמו במהלך פרעות תרפ"ט ולאחריהן.

א. ממצאים לחוף עזה – בית כנסת של קונסטנטיה מיומס ניאפוליס, "עזה – ים"

שרידיו של מבנה גדול 30 על 26 מידותיו, התגלו בסמוך לחוף ימה של עזה. למבנה היו שלשה פתחים בקיר המערבי, ונישה גדולה (אפסיס) לארון-קודש בקיר הנגדי, זה הפונה (בסטיה קלה המקובלת באותה תקופה) לכיוון ירושלים. אמנם למבנה היו שלשה פתחים, אך הם נפתחו לא לשלושה מרחבים, כמקובל בבתי-הכנסת מעין אלו, אלא דווקא לחמישה מרחבים, דבר נדיר ויוצא-דופן בבתי-הכנסת מתקופת התלמוד. רצפת בתי הכנסת רוצפה בפסיפס מעוטר במיני גפן היוצרים מדליונים ובהם עיטורי בעלי-חיים, ועוד. באולם

זאב ח' ארליך

הדרומי באחד מן המדליונים, משובצת כתובת ביוונית:

1. כתובת ביוונית ברצפת הפסיפס

(אנחנו) מנחם וישוע, בניי ישי/איסי המאושר ביותר (=המנוח),
סוחרי עצים, לאות תודה למקום הקדוש ביותר, תרמנו את
הפסיפס הזה בחודש לואוס (=אב, שנת) 569 (=508 לספה"נ).

הכתובת מציינת את שמות התורמים ומקצועם, את שם אביהם המנוח, את
הסיבה לתרומתם ואת התאריך. ציון האתר כ"המקום הקדוש ביותר" מלמד על
מבנה ציבורי, ולא אתר של משפחה עשירה, בית-כנסת.

2. כתובת בעברית ברצפת הפסיפס

חלק אחר של רצפת הפסיפס, זה שבאולם התווך, מעוטר בדמות בעלת כתר
לראשה, הילה סביב ראשה, כשהיא מנגנת בנבל. בסמוך לה אריה ונחש ובעלי
חיים נוספים. דמות כזו מקובלת באמנות התקופה כדמותו של אורפיאוס,
דמות מיתולוגית יוונית-רומית, בלבוש קיסר ביזנטי, אך כאן נוספת כתובת
בעברית, בעלת מלה אחת בלבד, המזהה את הדמות ו"מגיירת" אותה. המלה
בכתובת היא "דויד", בכתוב מלא. גם הכתב העברי, וגם "גיור" דמות ידועה
באמנות כדמות אחרת, מאשרים את זיהויו של המבנה, כבית-כנסת. על דמותו
של דוד כפורט-מנגן בנבל, אין מה להכביר מילים.

3. ארבעה לוחות שיש של סורג בית-הכנסת

בחלקו המזרחי של ארון הקודש, התגלו שרידים של ארבעה לוחות שיש,
ששימשו כסורג, כעין גדר נמוכה, שהפרידה בין האולם לבין אזור ארון-הקודש.
הסורגים היו צבועים במסגרת אדומה, ועליה ציפוי זהב.

על שבר אחד, כתובת ביוונית: "לישועת אשר..."

על שבר שני, כתובת ביוונית: "נדבת..."

על שני השברים הנוספים אין כתובות.

בתי הכנסת של עזה התלמודית

4. שני אגני שיש

בסמוך לשרידי בית-הכנסת התגלו שרידים של שני אגני שיש, ששימשו, ככל הנראה, לנטילת ידיים. על שבר אחד נחקקה ביוונית הכתובת: "לישועת) רופלוס (=ראובן?), איסי (ישי?) ובנימין". על האגן השני אין כל כתובת.

ב. ממצאים מתל עזה וסביבתו – בית-הכנסת של עזה התלמודית

בתל הקדום של העיר זה, כיום במזרחה של העיר, וכן בסביבתו המיידית, התגלו מספר ממצאים שמקורם, ככל הנראה, בבית הכנסת של יהודי עזה מתקופת התלמוד.

1. עמוד "חנניה בר יעקב"

כ-250 מ' מפסגת תל עזה, מצמוד למדרון הצפוני שלו, נמצא המבנה של "המסגד הגדול" (ג'מיע אלכביר) של עזה. לפני היותו מסגד, שימש המבנה ככנסייה צלבנית, וכך הוא נראה למתבונן בו מבחוץ ואף מבפנים, להוציא תוספות מוסלמיות. כיוון המבנה הוא, כמקובל בכנסיות. מערב – מזרח, ולא כמסגדים בא"י שכיוונם צפון-דרום. למבנה שתי שורות עמודים ועל גביהם שתי שורות עמודים נוספים. אחד מעמודים אלו, העליונים, היה מעוטר במנורה שבעת קנים, ומשני צדיה שני שופרות (התיאור המופיע בפרסומים שונים כאילו מימין למנורה שופר, ומשמאלה – לולב ואתרוג אינו תואם את הצילום המקורי). אלו מוקפים בזר מסוגנן ותחתיהם כתובת דו-לשונית: "חנניה בר יעקב" בארמית וביוונית נתונות בתוך מסגרת דו-אזנית (טבולה אנזטה).

היו אלו הצלבנים – הנוצרים שהשתמשו בעמוד זה, ואולי אף בעמודים נוספים, מבית הכנסת של העיר עזה, לבניית כנסייתם, והמשיכו אחריהם הערבים-המוסלמים של הדור האחרון – בגירוד, טשטוש, ניפוץ והשמדה של כתובת ארמית יוונית מבית כנסת קדום זה.

זאב ח' ארליך

2. עמוד "המלאך הגואל"

בעת חפירת היסודות להקמת בית המיסיון הקתולי (ולפי מקצת העדויות – הכנסייה הפרוטסטנטית), בראש התל הקדום של עזה התגלה עמוד שיש, ועליו

משרידי בית הכנסת של העיר עזה.

כתובת "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים" – בראש העמוד תחתיה כתובת נוספת באותיות עבריות (צילום: ז', ארליך).

בתי הכנסת של עזה התלמודית

חרותות שתי כתובות בעברית. הכתובת העליונה, הגדולה, נתונה בתוך עגול חרות אומרת - "המלאך הגואל אותי מכל רע יזכני לעלות לירושלים".

תחתיה חקוקה כתובת נוספת בעברית, אף היא נתונה בתוך עיגול חרות, בעל קוטר קטן יותר, אך זו מטושטשת והקריאה שלה נתונה במחלוקת.¹ העמוד החליף ידיים מהכומר (או הכמרים) הקתולי (או היווני) אל נסים אלקיים, ממנהיגי הקהילה היהודית בעזה, ממנו אל צבי הרשפלד מנהל חוות רוחמה. לאחר מותו של הרשפלד ב-31.03.1917 הוצב העמוד על קברו

בבית העלמין הישן בראשון לציון, שם הוא ניצב עד היום. על העמוד, מתחת לשתי הכתובות הקדומות חקק צבי סגל מיפו, חוקק מצבות במקצועו, את נוסח המצבה לצבי הרשפלד.

3. עמוד שיש נוסף עם כתובת עברית מטושטשת

לפי עדותו של יעקב הרשפלד, בנו של צבי הרשפלד, שעל קברו ניצב עמוד "המלאך הגואל" מעזה, הובאו לחצר המשפחה בראשון לציון שני עמודים מעזה ולא עמוד אחד בלבד. האחד, עם הכתובת "המלאך הגואל" הוצב לימים על קבר האב. על העמוד השני היתה חקוקה כתובת מטושטשת מאוד בעברית, שלא ניתן היה לקוראה. אמנם על עמוד זה הוא אומר שמקורו בחורבה רחוקה מעזה, ולדברי העגלון שהביאו העמוד נשבר כשנפל מגב הגמל שהביאו לעזה, אך עדות זו ניתנה ממרחק עשרות שנים ודעתנו נוטה לראות בכך ניסיון להסביר מדוע נשבר העמוד ולא עדות היסטורית מהימנה. אנו מקבלים את עדות הבן, שאל חצר המשפחה בראשון לציון הגיעו שני עמודים בעלי כתובות בעברית: האחד "המלאך הגואל", והעמוד השני שבור, בעל כתובת עברית מטושטשת.

1. יצחק בן צבי הציע: "הצעיר בישן=בישראל) דוד בן יוסף צבי (שנת) תפט (או שנה אחרת, או שם משפחה תרבוטי?) ב"ז קדר הציע: "ה...ר ב...ד בן יוסף זכי תיט", וניסה לקשור את שם המשפחה "זכי" לברכה שבכתובת הראשונה "יזכני לעלות לירושלים".

**משרידי בית-הכנסת של העיר עזה.
עמוד "המלאך הגואל" על קברו של צבי הירשפלד ז"ל
בבית הקברות הישן של ראשון לציון (צילום: ז. ארליך).**

בעזה היו שני העמודים בבעלותו ובחצר ביתו של נסים אלקיים והוא מסר-מכר אותם לצבי הרשפלד. על העגלון שהביאם מעזה לראשון לציון אנו יודעים ששמו היה לויט.

בתי הכנסת של עזה התלמודית

4. שני עמודי שיש נוספים

אליהו אבן טוב, סגנו של צבי הרשפלד בניהול חוות רוחמה מסר בעדותו ליצחק בן צבי, שהיה זה הוא עצמו (אבן-טוב) שרתם עגלה להביא את עמוד "המלאך הגואל" מעזה לרוחמה ומרוחמה לראשון לציון. הוא מוסיף ומציין "הכומר סיפר שאצל עוד משפחה אחת נוצרית בעזה ישנם שני עמודי שיש וחרוטות בהם כתובות בעברית וכאן לא רצו לתת לנו לראותם".

ג. ממצאים בין עזה ליפו

1. כתובת ביוונית על לוח שיש

"בין עזה ליפו" במקום לא ידוע, התגלה לוח שיש ובו כתובת יוונית. לוח השיש, שימש כנראה חלק מסורג של בית כנסת. על הלוח חקוקה כתובת ביוונית:

לישועת) יעקב, לזר (=אלעזר) ומארונה (?) אנו מקדישים בתודה
(לאלוהים) ולמקום הקדוש, ומחדשים את המבנה, הקונכי, ביחד
עם... מן היסודות, בחודש מארס (בשנת)... של האינדיקציה.

2. שבר שיש של סורג עם עטורים יהודים

"ליד עזה", ללא ציון המיקום המדויק, התגלה חלקו העליון של לוח שיש ששימש כסורג בבית-כנסת. בחלקו העליון במסגרת הלוח, חקוקה מנורת שבעת קנים מימינה לולב (פתוח) ומשמאלה — שופר. בחלק השמאלי שרידי אות יוונית, כנראה תחילתה של כתובת.

ד. דיון בממצאים

כבר מצורת הצגת הממצאים לעיל (סעיפים א' ב' ג') עולה תמונה ברורה:

1. רכוז ממצאים לחוף ימה של עזה.
2. רכוז ממצאים בתל וסביבתו.
3. ממצאים "בין עזה ליפו" ו"ליד עזה".

זאב ח' ארליך

חלוקה זו, היא חלוקה שלנו כאן. בספרות המחקרית מופיעים כל הממצאים יחדיו, אולי להוציא את ממצאי חוף הים שנתגלו מאוחר לכל השאר, וע"י כך נוצר רושם כאילו כל הממצאים הם מאזור אחד.

מן הדיון להלן אנו מוציאים את הממצאים שאין לנו איתור מדויק של מקום המצאם. אלו הם לוח השיש עם הכתובת "לישועת יעקב, לזר..." (לעיל ג'1) ושבר הסורג עם העיטורים היהודיים (לעיל ג'2) ציון מקום המצאם של שני פריטים אלו הוא כללי ביותר "בין עזה ליפו" וכן "ליד עזה". אמנם לגבי שבר העיטורים (לעיל ג'2), הציון "ליד עזה", יכול אולי, לצרפו לדיון, אך מכיון שהמרחק בין ישוב לישוב הוא כ-3-4 ק"מ בלבד, ואף ביניהם היו מבנים ונקודות פעילות בתקופה הנדונה, הרי שהציון "ליד עזה" הוא כללי מידי:

שני פריטים אלו יכולים להיות שייכים לבתי כנסת בישובים שונים סמוכים מאוד לעזה, או "בין עזה ליפו", וייתכן ואין אנו יודעים אפילו את שמם של ישובים אלו. אולי גילויים של שברים נוספים המשלימים את הקיימים תוך ציון מיקומם המדויק יוכלו להאיר לנו פרטים חסרים.

נותרו לנו שני ריכוזים של ממצאים וכאן אפשר לציין באופן ברור:

1. בית הכנסת בעיר עזה ומשמעות הכתובות המאוחרות בו

מבית הכנסת של קהילת יהודי עזה בימי התלמוד, שרדו הממצאים שנתגלו בתל ובסביבתו. עמוד אחד ניצב במסגד הגדול של עזה, עמוד נוסף ניצב על קברו של צבי הרשפלד בראשון לציון, ועל העמודים הנוספים יש לנו עדויות בלבד. המעניין הוא שעל כל העמודים הללו יש כתובות באותיות עבריות: במסגד בארמית, בבית-הקברות בעברית, ועל השאר – עדויות על כתובות עבריות. מכיוון שבית-כנסת זה היה בנוי על התל עצמו, אזור שהמשיך להיות מרכז העיר עזה במשך כל השנים, לא שרדה תוכניתו של בית הכנסת, וגם פריטים נוספים: רצפות פסיפס ועיטורים, ובוודאי פריטים קטנים וניידים – נעלמו ואינם. יתכן ואבנים, משקופים, כותרות ועיטורים שונים, ואולי אפילו כתובות חקוקות באבן, שמשו – ואולי משמשות עדיין – כבניה משנית בסביבה הקרובה, בתל ובסביבתו. ייתכן ובעתיד יתגלו ממצאים נוספים. עם זאת יש לציין כי העמוד "חנניה בר יעקב" המצוי במסגד הגדול של עזה,

בתי הכנסת של עזה התלמודית

שונה מאד מעמוד "המלאך הגואל" שהובא מעזה לראשון לציון, וכן מן העמודים הנוספים שהיו עם "המלאך הגואל" והיו, כפי הנראה בעלי אותו גודל, קוטר, סוג, וגוון. וכי אין בעדויות להצביע על שוני בין העמודים). יתכן על כן, כי עמוד "חנניה בר יעקב", היה שייך אמנם לאותו בית כנסת אך למערכת אחרת של עמודים, כגון: עמוד ממבנה בית הכנסת, עמודי-חצר, עמודי רחוב סמוך וכדומה (אפשרות רחוקה היא שעמוד זה הובא ע"י הצלבנים לעזה ממקום אחר, אם כי גם דברים כאלו כבר היו לעולמים).

בית כנסת זה, בעיר עצמה, כלל פריטים רבים ומבנה שמהם שרדו עמודים בלבד. עמוד "חנניה בר יעקב", העמוד והכתובות שבו הם מתקופת התלמוד, וכן עמוד "המלאך הגואל" (וכנראה גם העמודים הנוספים שנמסרו לגביהן עדויות שונות) הם מתקופת התלמוד. ברור הוא שהכתובת "המלאך הגואל" והכתובת שתחתיה – זמן מאוחר יותר, כפי הנראה בטווח השנים תי"ט-תצ"ט (1658/9-1738/9) אם אכן עמד עמוד זה מימי התלמוד, בבית הכנסת של עזה בימי הביניים, יתכן ולכאן הגיעו נתן העזתי ומשיחו שבתי צבי, כשהרב של קהילת יהודי עזה הוא חכם יעקב נג'ארה נכדו של ר' ישראל נג'ארה. ייתכן וכך צריך להבין גם את הכתובות הללו – תפילה ותקווה של מי מחברי הקהילה המקווה ומצפה לעלות לירושלים... .

2. ייחודו של בית הכנסת בעזה-ים

מבית הכנסת השני, זה של "עזה מיומס", "קונסטנטיה מיומס ניאפוליס", או בלשוננו "עזה-ים", שרדה תבניתו הייחודית, גודלו החרגי, רצפת הפסיפס שבו, עיטוריה וכתובותיה ביוונית ובעברית וכן פריטים נוספים (לוחות סורג ואבני שיש). ידועים לנו גם שמותיהם של חלק מחברי הקהילה, התורמים, כפי הנראה, העשירים שביהודי עזה-ים. כל הפריטים והכתובות, הם מתקופת התלמוד ומעט אחריה.

זאב ח' ארליך

גודלו החריג של בית הכנסת, ותוכניתו הייחודית הכוללים אולם תווך ועוד ארבעה (!) אולמות נוספים, שניים שניים משני צדיו, בשונה מתוכניתם של בתי הכנסת המצויים בתקופה, שהיא בזיליקה רגילה, קרי אולם תווך ושני אולמות נוספים בלבד, אחד מכל צד, מעלה את השאלה – מדוע דווקא כאן נבנה בית גדול וייחודי כזה?

נראה לנו שאת התשובה מצאנו מאות שנים לאחר מכן. הקראי סוהייל בן מצליח בהקדמתו ל"ספר המצוות" שלו, מספר על יהודים המקוננים על חורבן הבית, במהלך התקופה הביזנטית, עד הכיבוש המוסלמי (מעט לפני 640 לספה"ג) כך:

"אחרי עוזבם למקום (ירושלים) נשאר יותר מ-500 שנה לגלים מעון תנין (=שמת ירושלים והארץ) ולא היה אחד מישראל יכול לבוא (לירושלים) והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה (העיר טבריה, מקום מושבה של משמרת הכהונה "מעזיה" לאחר החורבן) ואשר במערב – אל מדינת עזה (העיר עזה), ואשר בארץ הנגב היו באים אל מדינת צוער (לדרום ים המלח) ובימי קרן זעירא (שלטון האסלם, ע"פ הפרוש לספר דניאל) פתח ה' לעמו שערי רחמיו ויביאם אל עיר קודשו..."

גם קראי אחר, בעל הפירוש לספר דניאל מספר את אותו הסיפור, בלשון אחרת – "טרם בואו (של ישמעאל = האסלם) לא יכלו (היהודים) לבוא אל ירושלים, ומארבע כנפות הארץ היו באים אל טבריה ואל עזה לתאוות המקדש"

נראה על כן, כי תוכניתו הייחודית וגודלו העצום של בית הכנסת היהודי מתקופת התלמוד בעזה- ים דווקא, נבנה כך כדי להכיל את המוני היהודים המנועים מלהגיע אל מקום המקדש ואל ירושלים ומתכנסים בהמוניהם מכל המערב – כל צפון אפריקה היהודית "אל מדינת עזה", אל העיר עזה, ואל בית הכנסת של עזה- ים. ואולי דווקא עזה-ים, כי לעזה עצמה לא נתנו להם להיכנס...

ה. סיכום

נמצאנו למדים כי בתקופת התלמוד התקיימו בשתי הערים הסמוכות, עזה ועזה-ים, שתי קהילות יהודיות נפרדות, ולכל אחת מהם בית כנסת משלה:

בתי הכנסת של עזה התלמודית

מזו שעל הים שרדו פריטים רבים ובהם רצפות פסיפס כתובות ותוכנית בית כנסת, שייחודו וגודלו מקבלים הסבר ממקור ספרותי מאוחר בהרבה. מבית הכנסת שבעיר עצמה שרדו רק עמודים, ועדויות על עמודים נוספים, ובהן כתובות, שרק אחת מהן, מן התקופה הנדונה. הכתובת הנוספת זמנה מאוחר בהרבה, אך גם היא צופנת בחובה סיפור מרתק.

ספרות נבחרת

- אבי יונה מיכאל, "בית כנסת בחוף עזה", ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 221-223
- אילן צבי, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב תשנ"א, עמ' 288-290
- אלקים מרדכי, 40 שנות ישוב יהודי בעזה, באר שבע והקמת חוות רוחמה, נצרים 1994, עמ' 14, 239-241, 333-334
- ברש משה, "דויד המלך ברצפת-פסיפס בעזה", ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 94-99
- גופנא רם, "שרדי בית כנסת קדום בעזה-ים", טבע וארץ, ט1/ (תשכ"ז), עמ' 355-357
- נווה יוסף, על פסיפס ואבן, תל אביב תשל"ח, עמ' 90-91
- עובדיה אשר, "בית כנסת בעזה", קדמוניות, א (תשכ"ט), עמ' 124-127
- קדר בנימין זאב, "כתובת עברית מעזה בבית הקברות של ראשון לציון", וזאת ליהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 588-598
- רובינשטיין שמעון, "לקורות הקהילה היהודית בעזה", אריאל, 103-102 (תשנ"ד), עמ' 253-261
- רוט-גרסון לאה, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 91-104
- C.Clermont-Ganneau, Recueil dlArcheologie orientale, vol.4(1901), 139-141 no.8
- ibid, Archaeological Researches in Palestine, vol 2, 389
- Germer-Durand, RB(1892) 248-249

זאב ח' ארליך

- J.B.Frey, Corpus Inscriptionorun Judaicum, Rome 1936-1952, 967-969
- F. Huttenmeister & G. Reeg, Die antiken Synagogen in Israel, 133-135
- I. Loeb, REJ 19 (1882), 100-105
- A. Ovadia, IEJ 19 (1969) 193-198
- J.Saller, Second Revised Catalogue of the Holy Land. 1972. 35-37
- E.L. Sukenik, "The ancient Synagogue of EL- Hammeh. JPOS 15 (1935). 101-180